

Szekeres Ágnes:

Csehov "A diák" és "A püspök" című
elbeszéléseinek összehasonlító elemzése

"A diák" és "A püspök" c. elbeszélések Csehov érett korszakának legkiemelkedőbb, művészileg legteljesebb alkotásai közé tartoznak, ugyanakkor a két elbeszélést csaknem lo év választja el egymástól, s míg "A diák" a korszak elején foglal helyet, addig "A püspök" az érett elbeszélések sorát zárja. E két, motívumaiban, eszmeiségében rokon mű mintegy a csehovi világkép fejlődését tükrözi, s az utóbbi a korábbi kezdeményezéseit továbbfejlesztve, mondhatni az életmű szintézisét adja. Ezeket az elbeszéléseket az ún. csehovi lírai érvényű hős alakja rokonítja, aki a századfordulóra oly jellemző konfliktust – a személyesség és az individualitás mozzanatai különválását, illetve ezek paradox viszonyát éli meg.

"A diák" című elbeszélés, habár nem kevésbé poetikus, a kérdések egyszerűbb, már elsőlátásra is áttekinthető kezelése miatt sokkal egyértelműbb, mint "A püspök". Már megjelenésekor egységes volt a megítélése, s egyben első méltatói is fordulópontnak tekintették Csehov elbeszéléseinek sorában /V. Albov és F. Batyuskov, 1903/.

"A diák" főhőse, Velikopolszkij, egy sekrestyés fia, aki teológiát tanul, talán az első olyan csehovi hős, aki az életet teljesen értelmesnek tekinti, aki hisz a lét autenticitásában. A csehovi világképben bekövetkezett változást tükrözik a műveit festő poétikai sajátosságok, melyek e két elbeszélésben különösen hangsúlyozottak. Miként a versek, "A diák" is motívumokra épül. Az elbeszélésben jelentkező problémát az író poétikailag közelíti meg, ezt példázzák a leíró részek rendszerint rövid, valamely meg-

állapítást közlő, ám mégis költői szépségű mondatai. "Az idő eleinte kellemes, enyhe volt. Rigófütty hallatszott, és a közeli mocsárban panaszosan sivített valami élőlény, mint mikor üres palackba fújnak. Felreppent egy szalonka, s nyomában a lövés harsányan, vidáman vágott a tavaszi légbe. De mihelyt bealkonyodott az erdőben, csontig ható hideg szél süvöltött kelet felől, és minden elnémult. Jégtűk csillantak meg a tócsákon, s az erdő sötét lett, barátságtalan, néptelen. Közeledett a tél". Csehovnál azonban a tájleírás sohasem epikus kulcsban értékelődik, mindig egészen közvetlenül drámai, egzisztenciális funkciója van. A könnyed tavaszi hangulatot idéző röpke sorok után, a külső körülmények kellemetlenné válásával az erdőben hazafelé lépkedő diák gondolatai is elkomorulnak. Csakhamar szorongás lesz úrrá rajta, s ez az érzés csak az elbeszélés végére oldódik fel. A szorongást, mely Csehov más hőseire is jellemző – gondoljunk csak "A szekéren" tanfőnőjére, Marja Vasziljevára – azonban nem a vihar és a beálló sötétség okozza, hiszen Csehovnál a külső körülmények, események sohasem egyenes motiválói a hősök magatartásának vagy a gondolkodásukban bekövetkező változásnak, csupán ezek ürügyéül szolgálnak. Az elbeszélés menetében a valódi okra csak később derül fény.

Velikopolszkijt hazafelé húzzák gondolatai, lábai azonban az özvegyek földje felé viszik. Talán, mert ott hon szegénységben élnek, apja beteges, s "Nagypéntek lévén, semmit sem főztek otthon, s ő kínzó éhséget érzett. Most a hidegben dideregve arra gondolt, hogy éppen ilyen szél süvített a Rurikok idején, Rettegett Iván és Nagy Péter alatt is, és akkoriban ugyanilyen szörnyű szegénység, ínség dúlt [...] s még ezer év múltán sem lesz jobb". Annak ellenére, hogy az elbeszélésnek ezen a pontján jelentkezik Csehov általános mondanivalója az orosz provin-

ciáról, faluról, s a századforduló emberére jellemző kiábrándultság, mégsem szociális mondanivalóról van szó, hiszen mindezt tájázóvalással vezeti be, s a táj ugyanolyan komor és pusztaság, mint Oroszország. Nem csupán Oroszországról van szó tehát, hanem a létről, melybe csak belevonódik Oroszország, a diák háza, családja. A kiábrándultság oka annak felismerésében rejlik, hogy a lét autentikussá tételére irányuló személyes erőfeszítések hiába valónak bizonyultak.

Az özvegyek földje mintegy varázslatos, idillikus sziget, tökéletes ellenpólusa az eddigieknek: ég a tűz, nemrég vacsoráztak, anya és leánya, két egyszerű, falusi asszony él itt, akiknek Velikopolszkij Péter apostolról mesél. A diák és a Péter apostol közti párhuzam már Velikopolszkij első mondatában hangsúlyozott: "Pontosan ilyen hideg éjszakán melegedett tűz mellett Péter apostol – mondotta a diák, s kezét a tűz felé nyújtotta. – Vagyis hát akkor is hideg volt. Jaj, milyen szörnyű éjszaka volt az, öreganyám! Rettenetes magányos, hosszú éjszaka!" Mint ahogy Péter apostol háromszor megtagadta Krisztust azon a végzetes éjszakán, a diák is elárulja apját és anyját azzal, hogy nem megy haza, nem vállalja a családjával való közösséget – mert nem akar közösséget vállalni a bűnben, nem akarja elfogadni az emberiség elátkozott állapotát, elutasítja a nem-autentikus létben való létezést. Nem akar együtt lenni a szenvedőkkel, fél a testi szenvedésektől. Péter, noha elárulta Krisztust, aki mindig a szenvedőkkel, átkozottakkal volt – nem akarta ezt tenni, hiszen "eszeveszetten szerette Jézust". Tudta, hogy gyenge, felismerte a cselekedeteit megszábó korlátokat és mély bűnbánatot érzett. Krisztus megbocsátotta Péternek ezt a vétket – de ő nem bocsáthat meg magának: "...sötét a kert, és a csöndben alig hallható az ő elfojtott sírása..." A diák vétke az,

hogy megfélelkezik az eredendő bűnről – érzi ezt, s ezért kezd Péter apostolról beszélni. A két asszony a diákéval azonos lelkiállapotba kerül – rajtuk is úrrá lesz a bűn-
élmény.

Az eredendő bűn tudása révén a magány eltűnik, így alakul ki az emberek közti személyes kapcsolat, s a múlt így kapcsolódhat össze a jelennel, ezért működhet a tradíció, s alakulhat ki a folytonosság gondolata /"Éppen ilyen szél fújt a Rurikok idején..."/. Az elbeszélés végére a személytelen tényezők háttérbe szorulásával megtörténik a komor hangulat feloldása, és a lelket az emberek közti kölcsönös megértésből származó nyugalom önti el.

A diák Velikopolszkij arra a következtetésre jut, hogy az "igazság és a szépség, ami ott a kertben és a főpap udvarában irányt adott az embersorsnak, megszakítás nélkül folytatódott a mai napig, és minden bizonnyal ez a két dolog volt a fő az emberéletben és az egész földön". E derülátó hangulattal összhangban van az elbeszélés ideje: a történet húsvét előestéjén, a Krisztus feltámadása előtti napon játszódik. Ezzel magyarázható annak a gondolatnak az eluralkodása, hogy a "múltat /.../ egymáshoz folyó események szakadatlan láncolata kapcsolja a jelenhez", a történelem folytatódik. Ez a gondolat azonban a hős immanenciában való megrekedtségét eredményezi, és az immanens szemléletmód lehetetlenné teszi a történelem eszkatologikus folyamatának érzékelését. Így a bűntudat nem jelent egyúttal megváltást, megoldást is – a diák gondolkodásmódja ezért az elbeszélés végére problematikussá válik. Csehov egy zárt, személyes világkép keretein belül a maximumra vállalkozik: a probléma mélységének, a világról alkotott immanens elképzeléseinek feltárása során belátja e világkép korlátait. Velikopolszkij megoldása a "minden

rendben" érzését sugallja, a mű azonban nem ezt akarja mondani.

Fontos motívum a diák életkora /"mégcsak huszonkét éves volt!"/, mely arra utal, hogy a főhős még nem rendelkezik kialakult világképpel. Csehov ifjú hőse az élet értelmét keresi, s megtalálni véli az igazságban és a szépségben, a szeretetben és a boldogság érzetében, mely értékeket a folytonosság révén örökké ható, örökké működő értéknek képzel el. "A Püspök"-ben történik annak tematikus kifejezése, hogy a szép, tiszta hit az élet, a történelem későbbi szakaszán kevésnek bizonyul.

Amíg az 1894-ben írt "A diák" című elbeszélés hőse naívan oldja meg a problémát, a személyes mozzanatokat mintegy előtérbe helyezve, addig "A püspök" tapasztalt hőse a probléma megoldhatatlanságát éli át, és ez a zárt és személyes világképen belül katasztrófaaként értelmeződik. Talán ez az oka annak, hogy a 60-as évektől kezdve az irodalomtudomány számára "A püspök" az egyik legvitatottabb elbeszélés.

E négy fejezetből álló, felépítését tekintve a szonáta ciklus formáját követő elbeszélés, melyen Csehov szokatlanul hosszan, betegségével küszködve dolgozott, az írói önéletrajzból nagyon sok mozzanatot tartalmaz /betegség, magány, fiatalkori szegénység, sikeres pálya, az életúton nyújtott teljesítmény értékében való kétkedés, az egyházi szertartás iránti vonzalom stb./. A cselekmény itt is húsvét előtt játszódik, a tavaszi képek, az ünnepi díszbe öltöztetett templombelső leírása könnyed hangulatot idéz elő, melyet a püspök komor gondolatai törnek meg: már itt kiderül, hogy egy testi és lelki szenvedésektől megkínzott öregemberről van szó, aki élete végén számot vetve önmagával, kénytelen beismerni, hogy vágyai, reményei beteljesületlenek maradtak, nem váltak valóra az élet értelmét kereső ifjúkori

elképzelései – azok az elképzelések, melyekben a diák Velikopolszkij még hitt. A két elbeszélés hőse tehát rokonítható: a diák alakja a püspök fiatalkori énjeként értelmezhető: hasonló történelmi és szellemi közegben élnek, a gondolkodásmódjuk közti különbség pedig életkoruk, tapasztalataik eltérő voltának következménye.

A püspök beismeri, hogy valami fontosat kéne már tudnia, amit nem tud – egy pontosan meg nem fogalmazott, az író által ki nem mondott dolog hiányától szenved: "A püspök az oltár tövében ült, a sötétben. Könnyek peregetek végig orcáján. Arra gondolt, hogy íme, mindent elért, amit ember az ő helyzetében elérhet, hite van, mégsem lát tisztán, valami még hátra van, nem akar még meghalni; még mindig úgy tetszik, hiányzik valami, ami a legfontosabb, amiről valaha homályosan álmodott..." Itt már nem csupán a magányról van szó, nemcsak arról, hogy környezetében egyetlen ember sem akad, akivel őszintén beszélhetne, aki megértéssel fordulna felé, aki az embert s nem az egyházi hatalom képviselőjét látná benne: "Amióta ott dolgozik, egyetlen ember sem beszél vele nyíltan, egyszerűen, emberien; még öreg édesanyja sem az, aki volt, nem, ő is egészen megváltozott!" Itt történik meg annak a keserű felismerése, hogy a lét autentikussá tételére irányuló személyes erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak, valahol hibázott, de nem tudja hol: "Miféle püspök vagyok én? – folytatta a püspök egyre halkabban. – Falusi papnak vagy diakónusnak kellett volna lennem... vagy egyszerű szerzetesnek... Nyomaszt mindez, ami körülöttem van... agyonnyom..."

Ifju korában csak a tudománynak élt, hosszú ideig tanult külföldön, s bár boldognak hitte magát, tudta, hogy az öncélú tudás nem vezethet maradéktalan boldogsághoz – hiányzott életéből az intim, személyes szféra. Miként a "Fekete barát" című elbeszélés hőse, Kovrin, a püspök is teljes mér-

tékben átadja magát a szellemi életnek, életét hivatásának szenteli: a püspök Istent és az embereket akarja szolgálni, Kovrin pedig a tudományt, az "örök igazságot".

Kovrin programja, hogy mindent alárendel az eszmének, az örök igazságnak. "...az egészséged áldoztad az eszmének, s nem messze az idő, amikor az életedet adod érte" – mondja neki a fekete barát. De sorsa, szenvedése, belső vívódásai rámutatnak arra, hogy hiányzik belőle a felebaráti szeretet – az eszme abszolutizálása természetsszerűleg annak deformálódásához vezet. Míg Kovrin abszolutizálja az eszmét, e folyamat a maga teljességében a püspök esetében megy végbe. Ámbár közel van hozzá, mégis inkább a személyes és személytelen mozzanatok közti egyensúly létrehozására törekszik.

Az elbeszélés folyamán az író mindvégig tagadja a tisztán spirituális, a tisztán szellemi szeretetet. Kovrin és a püspök is csak akkor boldogok, amikor tisztán szellemi életet élnek, ám mindketten érzékelik, hogy a létezésnek ez a módja magában hordozza a hiányt: a püspököt külföldön szüntelen honvágy kínozza, otthon pedig sóvárogva gondol vissza külföldi tanulóveire. Később már a szeretetet hiányolja életéből. Látszólag már mindent elért, amit ember ezen a pályán elérhet, mégis ekkor a legboldogtalanabb: éppen rangja akadályozza meg, hogy a lét spirituális és egzisztenciális szférája közül bármelyiknek is átadhassa magát – noha már tudja, hogy mindkettőre egyaránt szüksége van.

Igy válnak külön a személyesség és az individualitás mozzanatai – paradox viszonyuk átélése és megoldhatatlanságának tudata a főhős katasztrófájához vezet – a püspök az eszme megvalósításának útján elvesztette magát az eszmét, s e tragikus állapotból már csak egyetlen kiút maradt számára.

Az elbeszélés hőse a személyes kontaktusok kitérítésére törekszik, ez az elképzelés "A püspök"-ben nem csupán szub-

jektív mozzanatként jelenik meg, hanem tudatos programként. A diáknak ugyanakkor nincs programja, Velikopolszkij gondolatait csupán a pillanatnyi, szubjektív átélés vezérli. A felebaráti szeretet gondolata a diák számára nem több szubjektív élménynél, míg ugyanez a gondolat a püspök esetében már eszmévé szerveződött. Halála előtt eljut a transzcendens istenképzet határáig, míg a diák megelégszik a személyes világhépen belüli szubjektív átéléssel.

A diák további sorsa az olvasó előtt ismeretlen, az egész elbeszélés egy pillanatkép, egy pillanatnyi hangulat, fragmentaritás. A püspök megpróbál tiltakozni sorsa ellen, lázad, gorombán bánik látogatóival – de lázadása eredménytelen marad. Az emberi lét elviseléséhez szükséges belső harmóniát csak ideiglenesen nyeri vissza /például a templomi kórus énekének hatására/, tragédiája véglegesnek bizonyul. Azért lett pap, hogy az emberek hasznára lehessen, hogy segítsen rajtuk, lelki vigaszt nyújtson nekik, s az emberek félnek, elfordulnak tőle. Szándéka szerint az eszmét szolgálja, de az egyházi hierarchián belül végül saját helyzetének rabjává válik. Programjának kudarcát Csehov művészi hitelességgel, tökéletes lírai megformáltságban tárja elénk. A katasztrófaélményt a szöveg ritmikus szervezése, az impresszionista képi elemek hatása, az elbeszélés szépségének művészi élménye oldják.